

ПРО ІВАНА МИКОЛАЙОВИЧА ГОГОЛЕВА – З ВДЯЧНОЮ ПАМ'ЯТТЮ ТА ВИСОКОЮ ШАНОЮ

Топчієв О. Г., д-р геогр. наук, професор
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
laboratorygis@ukr.net

Охарактеризовано внесок творчості, викладацької та експедиційно-виробничої діяльності проф. І. М. Гоголева у розвиток науково-дослідної роботи двох університетів – Львівського та Одеського. Показано, що ґрунтознавчі експедиції І. М. Гоголева зробили ґрунтово-географічні дослідження пріоритетним напрямом науково-дослідної роботи Львівського університету і зумовили бурхливе зростання географічного факультету. Така ж ситуація повторилась і в Одеському університеті, де проблемна науково-дослідна лабораторія ПНДЛ-4 отримала статус головного структурного підрозділу. Високий авторитет наукової школи ґрунтознавства та географії ґрунтів, сформованої І. М. Гоголевим, багато в чому забезпечений саме цим феноменом – надзвичайно масштабними і тривалими експедиціями з ґрунтових обстежень сільськогосподарських земель України, Російської Федерації, Казахстану.

Невблаганний, невпинний і незворотний час розмиває деталі і подробиці минулих подій, риси і вчинки особистостей, і разом з тим висвітлює найбільш вагомe і значиме, дає можливість більш масштабно, більш «історично» зрозуміти значення життєдіяльності окре-

них осіб та їх внесок у загальний поступ відповідної сфери знань і буття. За офіційною програмою ювілейних читань Іван Миколайович Гоголев титулований як доктор сільськогосподарських наук, професор, завідувач кафедри, науковий керівник науково-дослідних груп і лабораторій, організатор масштабних ґрунтознавчих експедицій, як цікавий і неординарний науковець – фундатор авторитетної наукової школи ґрунтознавства і географії ґрунтів. Все це так, і по-анкетному привильно. І разом з тим все це «не так», не по-гоголівськи. Вочевидь не вистачає більш загальних ретроспективних узагальнень і певною мірою «епохальних» оцінок, які покажуть, що Гоголев – не «один з шановних професорів», а значно більш вагома постать. Всі, хто близько знав Івана Миколайовича, розуміють, що офіційний перелік ступенів, звань і посад аж ніяк не представляє Гоголева з його яскравим інтелектом, дивною – аж до чарівної – людяністю та комунікабельністю, іскристим гумором, могутньою чоловічою статтю, потужним потенціалом вчителя, організатора наукових колективів та експедицій, людину, що поєднувала «буденне» викладацьке життя з непростими і яскравими експедиційними труднощами та звитягами. Одна з цільових настанов нашого зібрання — показати Гоголева не лише хрестоматійним класиком, але і «живою», яскравою, самобутньою і неповторною особистістю, якою він був у реальному житті. Дали трохи моїх фрагментарних, недостатньо чітких і впорядкованих спогадів і роздумів.

На першому курсі географічного факультету Львівського університету в 1957 році мені довелося слухати лекції І. М. Гоголева і проходити з ним навчальну практику з ґрунтознавства. Гоголев був цікавим для нас, першокурсників, і доволі складним лектором. Слухали його уважно, розуміли по-різному. У пам'яті дуже важкий іспит з ґрунтознавства, на якому І. М. Гоголев палить «Казбек» і пригощає ним студентів (на ті часи цигарки в університетах ще не заборонялись). На практиці ми вперше бачили польові дослідження, дивувались Гоголеву – ґрунтознавцю, який стрибав з одного ґрунтового розрізу у другий і вчив нас з лопатою «читати» і розуміти ґрунти.

Мабуть, у біографії І. М. Гоголева-ґрунтознавця 1956–1957 роки були чи не найбільш пам'ятними. Йому вдалося започаткувати на виробничих комерційних засадах великомасштабні обстеження і картографування ґрунтів тогочасних сільськогосподарських підприємств – колгоспів і радгоспів. Величезна країна, якою був СРСР, го-

стро потребувала продовольства і перш за все хліба. Постановами ЦК КПРС (нинішні покоління не знають про такі законодавчі норми) та радянського уряду була затверджена програма обстеження ґрунтів для сільського господарства. Відразу зауважимо, що вона була виконана лише в одній республіці – Україні, оскільки Радянський Союз не мав необхідних фахівців та відповідної науково-технічної бази. І в Україні до цієї програми першими і певний час єдиними долучились університетські географи під егідою (зараз кажуть «під дашком») Львівського відділу Географічного товариства. Здається, це була перша виробнича структура на неміряних просторах СРСР, що займалася ґрунтознавчим обстеженням сільськогосподарських земель на госпдоговорних (комерційних) засадах.

Гоголівська експедиція на диво швидко зростала і організаційно міцніла. Своїми роботами вона охопила значну частину території України і разом з тогочасним «Укрземпроект», частково з Київським університетом, Українським інститутом ґрунтознавства та агрохімії й іншими організаціями завершила програму обстеження ґрунтового покриву всіх сільськогосподарських земель України. Зауважу, що картами і матеріалами таких обстежень ми користуємось і нині для розроблення державного земельного кадастру України, про що далі. За інших умов організаторів і виконавців цієї унікальної програми слід було б відзначити державними нагородами, а докладне знайомство з її матеріалами ввести в освітні програми відповідних навчальних і наукових закладів. Але труднощі реального буття такі рішення традиційно відкладали на майбутнє.

Авторитет Гоголівської експедиції вивів її роботи на простори Росії (Вологодська та Пермська області, пізніше Красноярський край) та Казахстану. Ґрунтознавчо-географічні дослідження стають одним з пріоритетних напрямів науково-дослідної роботи Львівського університету. Тут зростають авторитетні науковці та організатори наукової роботи, яких у наш час вже називаємо «менеджерами». Зусиллями І. М. Гоголева фактично формується університетський науково-дослідний інститут ґрунтознавства і географії ґрунтів. У головному корпусі університету працювала ґрунтово-геохімічна лабораторія, яка аналізувала зразки ґрунтів. Згадую, що вона займала аж два робочі поверхи і суміжні підвали, і штат її працівників сягав 25–30 осіб. Сама експедиція об'єднувала кілька загонів ґрунтознавців – польовиків, хіміків, картографів, агрономів, економіс-

тив, допоміжний персонал, керівників і управлінців різних рангів. Слід було б згадати десятки імен подвижників, які зробили ґрунтознавчо-географічні дослідження головним напрямом науково-дослідної роботи Львівського університету. Серед них Я. С. Кравчук, М. Г. Кіт, Д. І. Ковалишин, Б. М. Турус, Я. М. Біланчин, І. М. Волошин, С. П. Позняк та багато інших.

Про перехід І. М. Гоголева до Одеського університету. На той час Гоголев впевнено переріс посаду викладача, йому, вочевидь, була потрібна кафедра. Каленик Іванович Геренчук підтримував розвиток ґрунтознавства за всіма напрямками, але ділити кафедру фізичної географії на дві не спромігся. Нової ж кафедри ґрунтознавства Гоголеву з незрозумілих причин не пропонували. У ці часи ректор Одеського університету проф. О. І. Юрженко, який добре знав І. М. Гоголева, активно нарощував склад навчального закладу і фактично потроїв (!) чисельність його кафедр. Гоголеву було запропоновано формувати нову кафедру з лабораторією та експедицією. Іван Миколайович зі своїми учнями цю пропозицію прийняв, і кафедра ґрунтознавства і географії ґрунтів Одеського університету розпочала своє життя з 1967 року.

Львів'янам вдалось зберегти і примножити експедиційну спадщину Гоголева. Науково-дослідний сектор університету очолював на той час Я. С. Кравчук, якого я вже згадував. Разом з керівництвом університету і факультету він зміг на базі експедиції сформувати потужну науково-дослідну лабораторію (ПНДЛ-10), що, у свою чергу, спричинило бурхливе зростання географічного факультету. За часи деканства Я. С. Кравчука, а він був деканом десь два десятиліття, набір студентів зріс з 50 до кількох сот, а спеціалізуючих кафедр стало вже 7. Узагальнимо: ґрунтово-географічні дослідження стали одним із пріоритетних напрямків науково-дослідної роботи Львівського університету і зумовили прискорений розвиток географічного факультету.

І ще один постановочний і важливий напрям географічної науки, формування якого пов'язане з ім'ям І. М. Гоголева. Йдеться про кадастрову оцінку земель, яка певною мірою започаткована львівськими географами, і яку, на жаль, не часто згадують в анналах факультету та університету.

У часи 300-літнього ювілею Львівського університету (1961 р.) за ініціативи Гоголева на факультеті була організована проблемна лабораторія якісної оцінки земель. Згадаймо принагідно досягнутий рі-

вень роботи його ґрунтознавчих експедицій та лабораторій. Наукова тематика лабораторії була ґрунтово-геохімічною: І. М. Гоголев активно розробляв свою тему про ґрунтовий покрив Карпат і орієнтувався на його поглиблену генетико-геохімічну характеристику. У жовтні 1963 р. ним була організована представницька наукова конференція по ґрунтах Карпат з активною участю провідних ґрунтознавців, з цікавою і пам'ятною польовою екскурсією. Один з тогочасних ґрунтознавчих авторитетів сказав так (цитую російською мовою): «Иван Николаевич! Докторант должен показать, что диплом доктора наук ему необходим. Вам это удалось».

Звертаю увагу на назву лабораторії – вона виявилася вдалою і дещо пророчою. Така ж лабораторія (за назвою) пізніше була створена на географічному факультеті Московського університету (К. В. Зворикін). З'явилися перші публікації з такими назвами: якісна оцінка земель – важлива наукова проблема географії. Географи були першими серед тих, хто піднімав з ідеологічних забобонів проблему кадастрової оцінки земель. Радянський Союз був єдиною країною у світі, яка не визнавала земельний кадастр: кадастр земельний – буржуазна категорія, не властива соціалістичному суспільству (БСЭ, т. 13). Пояснювали це тим, що земля за соціалізму вже не товар, а всенародна (?) власність. Важко сказати, чого тут більше – радянського невігластва чи партійного лицемірства. Після розвалу СРСР всі пострадянські країни відразу почали розробляти свої земельні кадастри. В Україні державний земельний кадастр розробляють з 1995–1997 років, і відповідні курси лекцій з земельного кадастру та якісної оцінки земель – бонітування ґрунтів читають для землевпорядників, аграріїв та географів.

Ще з участю І. М. Гоголева у Львові була організована одна з перших у країні конференцій з питань якісної оцінки земель. Після його вибуття науковим керівником лабораторії стає К. І. Геренчук, її тематика повністю розвертається до проблем якісної оцінки земель і земельного кадастру. Україна першою серед радянських республік розпочинає пошукові роботи з розроблення дослідного земельного кадастру (І. А. Розумний, «Укрземпроект», кінець 1960-х років), і науковці лабораторії приймають у них безпосередню участь у межах Карпатського регіону. Результатом цих робіт стала колективна монографія про географічні засади земельного кадастру – здається перша в країні, та мій захист кандидатської дисертації на таку ж тему (1966 р.).

Наприкінці 1960-х років партійні забобони та заборони кадастрової оцінки земель нарешті впали. Був організований державний інститут земельних ресурсів, на який було покладено розробку радянського (саме так – радянського!) земельного кадастру. Шукали фахівців, яких, зрозуміло, не могло бути, і через ВАК СРСР – вищу атестаційну комісію, на безмежній царині науки знайшли лише дві особи, та й ті «географічні», які щось писали про кадастри. Другим був Ю. П. Михайлов (Іркутськ), який, так само як і я, відмовився від роботи в Москві.

Окреслимо головні здобутки І. М. Гоголева за його львівським буттям. До них належать: розроблення предметних курсів ґрунтознавства та географії ґрунтів і теоретико-методичне оформлення програм підготовки географів-ґрунтознавців; істотне посилення польової підготовки ґрунтознавців через їх участь в експедиційних роботах; створення першої в Україні університетської бази експедиційних ґрунтознавчо-географічних досліджень, що започаткувала госпдоговірні роботи на комерційних засадах; організація великомасштабних ґрунтових обстежень і здіймань сільськогосподарських земель в Україні, Росії та Казахстані; заснування проблемної лабораторії якісної оцінки земель, що однією з перших в країні розпочала розроблення проблеми земельного кадастру; формування авторитетної наукової школи ґрунтознавства і географії ґрунтів, де зростала плеяда вітчизняних ґрунтознавців, які тепер вже мають і свої школи. Поза таким переліком залишається потужний вплив наукової та виробничої (експедиційної) діяльності Гоголева на загальний розвиток науково-дослідних робіт Львівського університету та прискорене зростання географічного факультету, про що вже йшлося.

За такою ж методологією я розглядаю і одеський час життєдіяльності Гоголева і сім'ї Гоголевих. Іван Миколайович – фундатор кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів з її лабораторною базою. Він організував кілька наукових підрозділів і експедицій, які займалися великомасштабним картографуванням ґрунтів, проблемами раціонального використання та збереження зрошуваних чорноземів, можливостями використання для зрошення стічних вод, наслідками для ґрунтових процесів опріснення Сасику. Протягом тривалого часу науковий підрозділ кафедри ПНДЛ-4 був серед провідних науково-дослідних структур університету і за обсягами робіт, і за їх результатами, і за чисельністю працівників. І одеська географія у цей час помітно додала у своїй «вазі».

Спостерігалась певна диверсифікація наукової школи Гоголева за її напрямками. Впадає в очі та обставина, що лейтмотив його творчості – гіпотеза про особливу роль у ґрунтотворенні йону водню, не одержала продовження. Нікому із своїх учнів Іван Миколайович її не передав, хоч концептуально вона лишається актуальною. С. П. Позняк та В. І. Михайлюк захистили свої докторські дисертації у річищі класичного генетичного ґрунтознавства, але з різних причин залишили кафедру.

Новий напрям позначив у своїх працях і докторській дисертації Є. Н. Красеха. Це географія ґрунтів, орієнтована на поглиблений аналіз структури ґрунтового покриву. Географ Є. Н. Красеха, спираючись на багатий досвід експедиційних робіт, які він очолював, зробив змістовну і цікаву розробку теоретико-методологічних принципів формування ґрунтового покриву. На жаль, подальшого розвитку цей напрям з різних причин не одержав і не був доведений до статусу предметних курсів чи спецкурсів.

Така ж доля докторської розробки А. І. Кривульченка, яка виконана на стику ґрунтознавства і ландшафтознавства. У вітчизняній географії попит на ландшафтні дослідження і розробки постійно зростає. Як приклад згадаємо лише проблему об'єкта кадастрової оцінки земель. У чинній методиці земельного кадастру об'єктом оцінки слугують агрогрупи ґрунтів, наявні у вигляді поширених в Україні ґрунтових карт, про що вже йшлося. Але агрогруп дуже багато: в окремій області – кількасот, в окремому господарстві – кілька десятків. Практика свідчить, що для кадастрової оцінки на рівні господарств потрібні десь близько 7-10 категорій земель різної якості. Ще у дослідному земельному кадастрі України об'єктом оцінки були сільськогосподарські типи земель, які виділялись на ландшафтній основі і відповідали зазначеним вимогам. Географи повинні показувати переваги такого підходу у подальшому розвитку кадастрової оцінки і сільськогосподарських земель, і земель населених пунктів. З різних причин ландшафтні дослідження на факультеті практично призупинилися. Роботи А. І. Кривульченка певною мірою оновлюють цей напрям.

Історія кафедри склалася так, що вона на даний час не має титулованого завідувача, що не відповідає сучасним вимогам вищої школи. Ситуація дещо парадоксальна, оскільки лише власних докторів наук кафедра підготувала достатньо. Це трохи делікатна, але реальна про-

білема подальшої долі кафедри Гоголева, за яку повною мірою відповідальні адміністрація університету і факультету, а врешті решт всі ми.

Іван Миколайович був людиною високої етики – наукової, громадської, людської, мав міцний життєвий гарт. У 1970 році одеський бомонд добивав незручного «не свого» ректора О. І. Юрженка, якому протягом короткого часу вдалося помітно підняти статус університету. Це єдиний приклад у моїй пам'яті, коли газета «Правда» «розстрілювала» номінанта своїми нещадними критичними матеріалами влічч. Були голоси і на підтримку О. І. Юрженка, серед них і голос Гоголева. За тогочасними нормами «захисників» карали, знімали з завідування кафедрами, позбавляли деканства. Авторитетного І. М. Гогольова такі санкції оминули.

Гоголеви являли собою епіцентр факультетського життя, тим більш, що Оксана Митрофанівна була геологом, а Іван Миколайович – географом, і вони були добре обізнані з усіма справами і проблемами факультету. До них тягнулось чимало різного люду – від студентів і молодих науковців до сивих авторитетів і затятих адміністраторів. Дім і дача Гоголевих практично не закривались для дружніх візитів і застіль.

У пам'яті стурбований і напружений Гоголев, яким я його бачив не часто. Ми вже знали про його проблеми з серцем, але вірували, що Гоголев міцний і все витримає. Згадую наші з ним роздуми: що робити? Завершували їх тим, що рішення може приймати лише сама людина. Іван Миколайович вчинив по-гоголівськи і пішов назустріч своїй смертельній недузі. Оксана Митрофанівна, здається, не змогла жити без свого Гоголева і невдовзі пішла за ним. Так на факультеті завершилась «ера Гоголевих», яка у нашій пам'яті житиме довго.